

SUKUT VA ICHKI VAQT XRONOTOPI: “G‘ARBIY FRONTDA O‘ZGARISH YO‘Q”, “IKKI ESHIK ORASI”VA “TUSHDA KECHGAN UMRLAR” ASARLARI MISOLIDA

Shodmonova Mahzuma Jumanazarovna
Buxoro davlat universiteti magistri

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy matnda sukut fenomeni xronotop nazariyasi doirasida mustaqil ilmiy kategoriya sifatida tadqiq etiladi. Tadqiqotda sukut passiv nutqsizlik emas, balki makon va zamonning ichkilashuvi, vaqtning sub’ektivlashuvi hamda semantik zichlashuvini yuzaga keltiruvchi faol estetik mexanizm sifatida talqin qilinadi. Tahlil materiali sifatida Erix Maria Remark va O‘tkir Hoshimov asarlari tanlanib, ularda sukutning travmatik va ma’naviy xususiyatlari qiyosiy jihatdan ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: xronotop, sukut, ichki vaqt, psixologik makon, travma, ma’naviylik, semantik zichlik

SILENCE AND THE CHRONOTOPE OF INNER TIME: A STUDY OF “ALL QUIET ON THE WESTERN FRONT,” “BETWEEN TWO DOORS,” AND “LIVES THAT PASSED IN A DREAM”

Shodmonova Mahzuma Jumanazarovna
Bukhara State University

Abstract: This article examines the phenomenon of silence in literary texts as an independent scholarly category within the framework of chronotope theory. Silence is interpreted not as passive speechlessness, but as an active aesthetic mechanism that facilitates the internalization of space and time, the subjectivization of time, and the creation of semantic density. The works of Erich Maria Remarque and O‘tkir Hoshimov are selected as the research material, and the traumatic and spiritual dimensions of silence in these works are comparatively analyzed.

Keywords: chronotope, silence, inner time, psychological space, trauma, spirituality, semantic density

Kirish. Badiiy matnda makon va zamon munosabatlarini o‘rganish adabiyotshunoslikning markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Bu borada Mihail Bahtin tomonidan ilgari surilgan xronotop nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Olimning ta’kidlashicha, badiiy asarda vaqt va makon ajralmas birlikda mavjud bo‘lib,

ular qahramon tafakkuri va voqealar rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi¹². Shu bilan birga, an'anaviy tadqiqotlarda xronotop ko'proq voqea, dialog va tashqi harakatlar orqali talqin etilgan. Natijada nutqning yo'qligi ya'ni sukut fenomeni ko'pincha ikkinchi darajali hodisa sifatida qaralib kelgan. Vaholanki, XX asr adabiyotida, ayniqsa urush va ijtimoiy-psixologik realizm yo'nalishida sukut badiiy ma'no hosil qiluvchi muhim vositaga aylanadi. Mazkur maqolaning maqsadi sukutni xronotopning faol elementi sifatida talqin qilish va uning badiiy matndagi funksional imkoniyatlarini ochib berishdir. Tadqiqot materiali sifatida Erix Maria Remarkning "G'arbiy frontda o'zgarish yo'q" romani hamda O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" va "Tushda kechgan umrlar" asarlari tanlandi. Ushbu asarlar turli tarixiy va ijtimoiy sharoitda yaratilgan bo'lsa-da, ularni birlashtiruvchi asosiy jihat inson ruhiyati va ichki kechinmalarining chuqur tasviridir.

Xronotop tushunchasi badiiy asarda makon va zamonning o'zaro bog'liqligini anglatadi. Biroq ushbu birlik faqat tashqi voqealar orqali emas, balki ichki ruhiy jarayonlar orqali ham shakllanishi mumkin. Aynan shu nuqtada sukut fenomeni muhim nazariy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. Sukutni oddiy nutqsizlik deb talqin qilish yetarli emas. U bu ma'no hosil qiluvchi, semantik yuklamaga ega estetik hodisadir. Yuri Lotman ta'kidlaganidek, badiiy matnda ma'no nafaqat ifodalangan, balki ifodalanmagan elementlar orqali ham yuzaga keladi¹³. Shu jihatdan sukut bu yashirin semantik qatlamdır. Sukut xronotopi quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi: Birinchidan, unda makon tashqi emas, ichki ruhiy fazoga aylanadi. Qahramonning ongida kechayotgan jarayonlar asosiy "makon" vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, vaqt obyektiv oqimdan ajralib, sub'ektiv kechinmaga aylanadi. Qahramon uchun vaqt: ba'zan cho'ziladi, ba'zan siqiladi, ba'zan esa to'xtab qolgandek tuyuladi. Uchinchidan, sukut sharoitida semantik zichlik ortadi. Ya'ni kam ifoda orqali katta ma'no beriladi. Shu sababli sukut ko'pincha kuchli dramatik effekt hosil qiladi. Erix Maria Remarkning sukut va travmatik xronotop yuqoridagi sanab o'tilgan jihatlarni o'z ichiga oladi. Erix Maria Remarkning "G'arbiy frontda o'zgarish yo'q" romani urushning inson ruhiyatiga ta'sirini chuqur ochib beruvchi asarlardan biridir. Ushbu asarda sukut travmatik tajribaning muhim belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Romanda askarlar ko'pincha jim holatda tasvirlanadi. Ularning sukuti oddiy tinchlik belgisi emas, balki ichki qo'rquv va ruhiy zo'riqish natijasidir. Qahramonlarning bir joyda bo'lishiga qaramay, ular o'z ichki dunyosiga berilib ketgan bo'ladi. Bu holat quyidagi mazmun orqali ifodalanadi: "askarlar yonma-yon o'tirsa-da, har biri o'z o'ylariga sho'ng'ib ketgan"¹⁴. Mazkur sukut xronotopni o'zgartiradi. Okop kabi tor makon yanada

¹² To'rayeva.B Tarixiy romanlarda badiiy zamon muammosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. - Toshkent, -2018. - 23b

¹³ Lotman Yu.M. Badiiy matn strukturasi. - Qozoqboy Yo'ldoshev tarjimasi, - Yangi o'zbek adabiyoti tahlillari doirasida. - Kamalak . Toshkent 2016. -467b

¹⁴ Remark. E.M. G'arbiy frontda o'zgarish yo'q. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. -240 b

“siqilgan” ruhiy fazoga aylanadi. Vaqt esa cho‘zilib, har bir lahza og‘ir kechinmaga aylanadi. Natijada o‘quvchi voqeani emas, balki holatni his qiladi.

Romanda yana bir muhim jihat-kommunikativ uzilishdir. Qahramonlar gaplashadi, biroq bir-birini to‘liq anglay olmaydi. Bu esa sukutning ichki shaklini yuzaga keltiradi. Ya’ni nutq mavjud bo‘lsa-da, ma’no uziladi. Shu tariqa sukut nafaqat nutqsizlikda, balki noto‘liq muloqotda ham namoyon bo‘ladi. Urush tajribasi vaqtning ham deformatsiya qiladi. Qahramon uchun o‘tmish va hozirgi zamon o‘rtasidagi chegaralar yo‘qoladi. Oldingi hayot begonalashadi, kelajak esa mavhum tus oladi. Bu holatda sukut -vaqtning buzilganini ifodalovchi belgiga aylanadi.

O‘zbek nasrida ham sukut xronotopining ifodalanishi juda chuqur tasvirlangan. Xususan, O‘tkir Hoshimov asarlarida ham buni kuzatishimiz mumkin. O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romani o‘zbek nasrida insoniy munosabatlar, axloqiy tanlov va ruhiy iztiroblarni chuqur aks ettirgan asarlardan biri sifatida ajralib turadi. Ushbu asarda sukut fenomeni Remark ijodidan farqli ravishda asosan travmatik emas, balki axloqiy va ma’naviy mazmun kasb etadi. Asarda qahramonlarning ichki dunyosi ko‘pincha bevosita dialog orqali emas, balki sukut orqali ochiladi. Bu sukut muloqotning uzilishi emas, balki uning murakkablashgan shaklidir. Qahramonlar ko‘pincha gapirmaydi, ammo ularning ichki kechinmalari o‘quvchi uchun ravshan bo‘lib qoladi. Shu jihatdan sukut bu yerda yashirin kommunikatsiya vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Romanda tez-tez uchraydigan holatlardan biri aytilmagan fikrning aytilgan so‘zdan og‘irroq bo‘lishidir. Qahramonning jim turishi uning ichki mas’uliyatini, o‘zini tiyishini va axloqiy tanlov oldida turganini bildiradi. Shu ma’noda sukut passiv holat emas, balki faol ichki qarordir. Bu holatni quyidagi mazmun orqali ifodalash mumkin: qahramon gapirmaydi, chunki u vaziyatni chuqur anglaydi va har qanday so‘z ortiqcha yoki zararli bo‘lishi mumkinligini his qiladi. Mazkur sukut xronotopni tubdan o‘zgartiradi. Agar Remark asarida makon torayib, insonni bosib qo‘ysa, Hoshimovda makon aksincha ichkariga- inson qalbiga ko‘chadi. Ya’ni asosiy voqea tashqi dunyoda emas, balki qahramonning ichki olamida sodir bo‘ladi. Vaqt kategoriyasi ham o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Bu asarda vaqt voqealar ketma-ketligi bilan emas, balki kechinmalar intensivligi bilan o‘lchanadi. Qahramon uchun bir lahza butun umrga teng kelishi mumkin. Aynan sukut shu vaqtning “cho‘zuvchi” mexanizm vazifasini bajaradi. Shuningdek, romanda sukut ko‘pincha insoniy munosabatlarning nozik chegaralarini ifodalaydi. Qahramonlar orasidagi munosabatlar ba’zan ochiq dialog orqali emas, balki jim qarashlar, ichki tortinishlar orqali shakllanadi. Bu esa psixologik makonning kengayishiga olib keladi. Muhim jihatlar yana biri sukutning axloqiy tanlov bilan bog‘liqligidir. Qahramon ba’zan gapirish imkoniyatiga ega bo‘lsa-da, ongli ravishda sukutni tanlaydi. Bu tanlov uning ichki yetukligi va ma’naviy darajasini ko‘rsatadi. Shu sababli Hoshimov nasrida sukut

ko‘pincha ijobiy semantik yuklamaga ega bo‘ladi. Yozuvchining quyidagi asarida ham bunday holatlarni kuzatish mumkin.

“Tushda kechgan umrlar” romani yozuvchining eng falsafiy va psixologik jihatdan murakkab asarlaridan biri hisoblanadi. Bu asarda sukut fenomeni yanada chuqurlashib, insonning ichki olami, xotira, vaqt va mavjudlik masalalari bilan uzviy bog‘lanadi. Romanda qahramonlar ko‘pincha o‘z ichki dunyosiga sho‘ng‘igan holda tasvirlanadi. Ularning sukuti oddiy nutqsizlik emas, balki o‘z-o‘zini anglash jarayonining bir qismidir. Qahramon o‘z dardini boshqalarga aytmaydi, chunki uni ifodalash uchun so‘z yetarli emas. Shu ma’noda sukut ifoda imkoniyatining chegarasini ko‘rsatadi. Asarda quyidagi mazmun tez-tez uchraydi: inson o‘z dardini ichida olib yuradi va uni boshqalar bilan bo‘lishishga qodir emas. Bu holat sukutning ichki izolyatsiya bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Biroq bu izolyatsiya faqat salbiy emas u insonning o‘zini anglashiga ham xizmat qiladi. Romanning muhim xususiyatlaridan biri vaqtning sub’ektivlashuvidir. Voqealar go‘yo tush ichida sodir bo‘layotgandek tasvirlanadi. O‘tmish, hozirgi zamon va xotira bir-biriga qorishib ketadi. Bu esa xronotopning an’anaviy chegaralarini buzadi. Sukut aynan shu buzilish nuqtasida paydo bo‘ladi. Qahramon gapirmaydi, chunki u vaqtni chiziqli tarzda emas, balki parchalangan holda his qiladi. Natijada nutq mantiqiy izchilligini yo‘qotadi va sukut ustunlik qiladi. Asarda yana bir muhim jihat noverbal ifoda vositalarining kuchayishidir. Qahramonlarning ichki holati ko‘pincha qarash, sukut, ichki monolog orqali beriladi. Bu esa badiiy matnda yangi semantik qatlam hosil qiladi. Shuningdek, romanda sukut ko‘pincha falsafiy mazmun kasb etadi. U hayotning o‘tkinchiligi, inson umrining qisqaligi va mavjudlikning murakkabligini anglash bilan bog‘liq. Qahramon hayotini go‘yo tush sifatida idrok etadi, bu esa vaqtning nisbiyligini ko‘rsatadi. Natijada “Tushda kechgan umrlar” romanida sukut: ichki tafakkur shakli, vaqtni anglash vositasi, falsafiy umumlashtirish mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Yuqorida tahlil qilingan “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q”, “Ikki eshik orasi” va “Tushda kechgan umrlar” asarlarida sukut fenomeni turlicha tarixiy, ijtimoiy va estetik sharoitlarda namoyon bo‘lsa-da, ularni umumlashtiruvchi muhim xususiyatlar mavjud.

Avvalo, har uchala asarda ham sukut xronotopning transformatsiyasiga olib keladi. Ya’ni makon va zamon an’anaviy obyektiv shaklidan chiqib, qahramonning ichki dunyosi bilan chambarchas bog‘lanadi. Bu holat ayniqsa psixologik realizmga xos bo‘lib, unda voqea emas, balki kechinma markaziy o‘rinni egallaydi. Shu bilan birga, mazkur asarlar o‘rtasida prinsipial farqlar ham mavjud bo‘lib, ular sukutning funksional tipologiyasini aniqlash imkonini beradi.

Birinchi farq travmatik sukut bo‘lib, u Erix Maria Remark ijodida yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu turdagi sukut tashqi ekstremal sharoit- urush natijasida yuzaga keladi. Qahramonning ichki dunyosi izdan chiqadi, vaqt hissi buziladi, nutq esa o‘z

funksiyasini qisman yo'qotadi. Natijada sukut ruhiy sinishning ifodasiga aylanadi. Bunday xronotopda makon torayadi, vaqt esa og'irlashadi.

Ikkinchi farq axloqiy sukut bo'lib, u O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanida asosiy estetik vosita sifatida ishlatiladi. Bu yerda sukut tashqi bosim natijasi emas, balki ichki ongli tanlovdir. Qahramon gapirmaslik orqali o'zining ma'naviy pozitsiyasini namoyon etadi. Shu sababli bu turdagi sukut ijobiy semantik yuklamaga ega bo'lib, u insoniy yetuklik belgisi sifatida talqin qilinadi.

Uchinchi farq falsafiy sukut bo'lib, u "Tushda kechgan umrlar" romanida o'zining eng mukammal ifodasini topadi. Bu yerda sukut insonning mavjudlik haqidagi tafakkuri bilan bog'liq. Vaqt chiziqli emas, balki fragmentar xarakter kasb etadi, makon esa ichki ong fazosiga aylanadi. Sukut bu jarayonda fikrning chegarasini, tilning ojizligini ifodalaydi.

Shunday qilib, qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, sukut badiiy matnda universal hodisa bo'lsa-da, uning konkret funksiyasi asarning g'oyaviy yo'nalishi va tarixiy kontekstiga bog'liq holda o'zgaradi. Sukut xronotopini chuqurroq anglash uchun ichki vaqt va psixologik makon tushunchalarini alohida ko'rib chiqish zarur. Ichki vaqt - bu qahramon tomonidan sub'ektiv ravishda idrok etiladigan vaqt shaklidir. U obyektiv vaqt bilan mos kelmasligi mumkin. Mihail Bahtin ta'kidlaganidek, badiiy asarda vaqt har doim qahramon ongidan o'tgan holda beriladi. Remark asarida ichki vaqt travmatik xarakterga ega. Qahramon uchun vaqt uziladi, ba'zan to'xtab qolgandek tuyuladi. Bu esa sukut orqali ifodalanadi. Qahramon gapirmaydi, chunki u vaqtni izchil tarzda anglay olmaydi. Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanida ichki vaqt axloqiy kechinmalar bilan bog'liq. Qahramon uchun vaqt qaror qabul qilish jarayonida "cho'ziladi". Har bir sukut lahzasi ichki tortinishni kuchaytiradi. "Tushda kechgan umrlar"da esa ichki vaqt falsafiy xarakter kasb etadi. Bu yerda vaqt tushga o'xshash tarzda tasvirlanadi. O'tmish va hozirgi zamon bir-biriga singib ketadi. Natijada vaqtning obyektiv chegaralari yo'qoladi. Psixologik makon tushunchasi ham shu jarayon bilan bog'liq. Bu makon real geografik hudud emas, balki qahramonning ichki ruhiy holatini ifodalaydi. Yuri Lotman fikriga ko'ra, badiiy makon har doim semantik yuklama bilan bog'liq.

Remark asarida psixologik makon tor va bosimli. Hoshimovda esa u kengayib, inson qalbining chuqur qatlamlarini ochadi. "Tushda kechgan umrlar"da bu makon cheksiz va noaniq shaklga ega bo'lib, falsafiy umumlashma darajasiga ko'tariladi. Sukutning eng muhim xususiyatlaridan biri - uning semantik zichligidir. Ya'ni kam ifoda orqali katta ma'no berish qobiliyati. Badiiy matnda ortiqcha izohlar o'rniga sukut qo'llanilganda, o'quvchi faol interpretatsiya jarayoniga jalb etiladi. Bu esa matnning estetik ta'sirini kuchaytiradi. Shu jihatdan sukut interaktiv semantik vosita sifatida ham qaralishi mumkin. Tzvetan Todorov poetika haqidagi qarashlarida badiiy matnda yashirin ma'no qatlamlari muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Sukut aynan shu yashirin

qatlamni tashkil etadi. Remark asarida sukut dramatik keskinlikni oshiradi. O'quvchi aytilmagan qo'rquvni his qiladi. Hoshimovda esa sukut axloqiy chuqurlikni ochadi. "Tushda kechgan umrlar"da esa u falsafiy umumlashma vositasiga aylanadi. Natijada sukut quyidagi funksiyalarni bajaradi: psixologik holatni ifodalash vaqtini sub'ektivlashtirish makonni ichkilashtirish semantik zichlikni oshirish

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sukut badiiy matnda passiv hodisa emas, balki faol estetik kategoriya hisoblanadi. U xronotop tarkibida muhim rol o'ynab, makon va zamonning an'anaviy shaklini o'zgartiradi. Qiyosiy tahlil asosida sukut xronotopining uch asosiy turi aniqlandi: travmatik (Remark) axloqiy (Hoshimov - "Ikki eshik orasi") falsafiy (Hoshimov - "Tushda kechgan umrlar"). Har uchala holatda ham sukut orqali: ichki vaqt shakllanadi, psixologik makon yuzaga keladi, inson ruhiyati chuqur ochiladi. Shu jihatdan sukutni xronotop nazariyasining mustaqil elementi sifatida o'rganish zamonaviy adabiyotshunoslik uchun muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. To'rayeva.B Tarixiy romanlarda badiiy zamon muammosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati. - Toshkent, 2018.
2. Lotman Yu.M. Badiiy matn strukturasi. Qozoqboy Yo'ldoshev tarjimasi, - Yangi o'zbek adabiyoti tahlillari doirasida. - Toshkent: Kamalak, 2016.
3. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. - Toshkent, 1986.
4. Remark E.M. G'arbiy frontda o'zgarish yo'q. - Toshkent, 2016.
5. Hoshimov O'. Tushda kechgan umrlar. - Toshkent, 2006.